

ՄՈՒՐՍԻԼԻ Ի-Ի ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ ԵՐԹՈՒՂԻՆ

Խեթական քազավորությանը Առաջավոր Ասիայի հզոր պետության վերածած Մուրսիլի I-ը (1620-1590 թթ. մ.թ.ա.) նվաճումներ է իրագործել ինչպես Փոքր Ասիայում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս: Վերջիններս ուղղված էին Մադիքի, Միջագետքի և Հայկական լեռնաշխարհի ընկերների դեմ: Ասորիք և եարավալին Միջագետք Մուրսիլի I-ի ձեռնարկած նվաճումների մասին համասեռ հիշատակում է նրա Տարեգրության այն հատվածը, որը վաղուց է արժանացել արևելագետների ուշադրությանը:

Տարեգրության մեջ խոսիների և Խուտի երկրի մասին ասվածները կտրուկ են վերաբերել ոչ միայն հյուսիսմիջագետքյան խոսիներին և նրանց երկրին՝ Միտանի // Խանիգալրատին, այլև Հայկական լեռնաշխարհին և նրա հնդեվրոպական ընկերությանը: Այս տեսանկյունից ուշագրավ է, որ Հյուսիսավալին Միջագետքում և Հայկական լեռնաշխարհում գտնվող երկու մույնամուն քաղաքների՝ սեպագրությամբ ¹U-us-su-ha-na¹ և ²U-us-su-ha-an-na² միայն ստաջինն է, որ կրում է Hur-la-as մակերի: Hur-la-as Ussuhana նշանակում է «Խուսիական Ussuhana» և իր երկրորդ մասով տարբերվում է ներկայացնում Միտանի // Խանիգալրատի Ussukanni // Uassukanni մայրաքաղաքի անվան: Մյուս Ussuhana-ն՝ Հայկական լեռնաշխարհում գտնվող³, այդպիսի մակերի չունի:

Մուրսիլի I-ի հարավ-արևելյան և արևելյան արշավանքներին է վերաբերում Տարեգրության այն հատվածը⁴, որն սկսվում է 16-րդ առողից LUGAL-us-sa pa-it⁵ ... («Ժազավորն ուղևորվեց քաղաք...») քառերով: Քաղաքի ունունը՝ մասնավորապես, և արձանագրությունն՝ ընդհանրապես, սրկասավոր են: 21-րդ առողում պահպանվել է ⁶Ha-ma-ra-an, որը հնարավոր է դարձնում նույնպիսի տողի ⁷Ha-ն առնել նրան և վերականգնել Ha-ma-ra քաղաքի անունը: Հաջորդ պահպանված անդամունն է 27-րդ առողում առկա Hur-la-as⁸ U-us-sa-..., որի ջնջված վերջնամասը վերականգնվում է ha-na ձևով: Սա «Խուսիական Ուսուխանա քաղաքն» է՝ Միտանի-Խանիգալրատի մայրաքաղաքը և Մուրսիլի I-ի հարավ-արևելյան արշավանքի վերջնակետը: Ուրեմն, Խամարա // Համարան, որը գտնվում էր Մայաթիայից հյուսիս⁹ լինելու էր Մուրսիլի I-ի հարավ-արևելյան արշավանքի ելակետը: Սրա դիմաց՝ Եփրատի ձախ ափին է գտնվում Իզդու // Իզդուր ընկավայրը, որը Խամարա // Համարա ընկավայրի հետ է կապվում Լվրատի հայտնի գեամացով: Վերջինս գոյություն է ունեցել նաև հին դարերում⁶, երբ հայանի էր իբ մոտ գտնվող Տոմիսա // Թմիս ընկուլի անունով⁷: Իզդուի մոտ գտնված ուրարտական քազավոր Սարդուրի II-ի (մ.թ.ա. 764-735թթ.) արձանագրությունը⁸ ցույց է առնում, որ այս գեամացից են օգտվել տրարական քազավորները անդրեփրատյան աաղածքներ արշավելիս: Ըստ երևույթին, այս մույն գեամացով էր Մուրսիլի I-ը անցել Եփրատը Խամարա // Համարալի մոտ և Իզդուից հարավ-արևելյան ուղղությամբ իր բունակը հասցրել մինչև «Խուտիական Ուսուխանա քաղաք», այսինքն՝ Միտանի // Խանիգալրատի Ussukanni // Uassukanni մայրաքաղաք:

Մուրսիլի I-ի ուարեգրության 30-րդ առողից սկսվում է նրա արևելյան արշավանքին վերաբերող տեղանունների հիշտաակումը: Այսպես և արձանագրությունը պահպանվել է: Տարեգրության 30-րդ առողում հիշատակված է ⁹Ta...-ն, 31-րդում՝ ¹⁰La-ն (վերականգնված է La-wa-an-da), 32-րդում՝ ¹¹Tak-sa-an-na-ն, 33-րդում՝ ¹²Ha-an-na-...-ն,

¹ Keilschrifturkunden aus Boghazköi, Staatliche Museen zu Berlin, Vorderasiatische Abt., Hf. I-30, Berlin, 1923-1939 (այսուհետև՝ KUB), XXXI, 64, II, առող 27:

² KUB, XXXIV, 43, I, առող 7:

³ В. Х а ч а т р я н, Восточные провинции Хеттской империи, Ер., 1971, стр. 123.

⁴ KUB XXXI, 64, II, առող 16-38:

⁵ В. Х а ч а т р я н, նշվ. աշխ., էջ 97:

⁶ Н. А д о н ц, Армения в эпоху Юстиниана, Ер., 1971, стр. 33.

⁷ Ս. Եր հ մ յ ա ն, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Եր., 1963, էջ 53:

⁸ Ն. Ա դ ո ն ц, Հայաստանի պատմություն, Եր., 1972, էջ 178, 201:

34-րդում՝ ⁹Ha-aš-šu-wa-as-ը և ¹⁰...a-ra-a-aš-ը (վերականգնված է Hal-la-ra-a-aš), 37-րդում՝ ¹¹Ta-ga-ra-mi-ն, իսկ 38-րդում՝ խեթերի մայրաքաղաքի ¹²Ha-at-tu-ši անունը՝

Մուրսիի I-ի այս երկրորդ արևելյան արշավանքի ելակետը եղել է ¹³...a...-ն, որը, հավանաբար նույնական է 37-րդ առդում եիշաասակված Tagarami-ի հետ։ Մայրաքաղաք Hattusi-ից առաջ եիշաասակված այս Tagarami-ն նույն թեզարամա // թեզարաման է¹⁴, որի վրայով Մուրսիի I-ը վերադարձել էր իր մայրաքաղաք։ Նույնանուն կեսաբունով այս երկիրը գանվում էր Արևելյան և Արևմտյան Եփրատների միացման վայրից արևմուտք՝ ներկայիս Հասանչեկերի շրջանը ներառյալ¹⁵։ ¹⁶Ta...-ի և ¹⁷Tagarami-ի նույնության դեպքում կարելի է ենթադրել, որ Մուրսիի I-ը Եփրատի աջ ափից ծախսն էր անցել հետագա Ծոփքի Լուսաթառիժ ընկավայրի (ավելի ուշ Կապան-Մադեն)¹⁸ մոտ։

Եփրատից արևելք հետագա Ծոփքում, Արածանիի առօրին հոսանքի շուրջ տարածված է Խաղրերլի դաշարը, որտեղ և գտնվելու էր ¹⁹Ta...-ից հետա եիշատակված ²⁰Lawanda-ն։ Սա ևս լինելու էր երկրանուն։ Նրա անդադարությունը ճշտվում է խեթական մեկ ուրիշ քաղաքների՝ Սուպիլուլիումա I-ի (մ.թ.ա. 1380-1346 թթ.) թողած այն արձանագրության միջոցով, որտեղ Lawanda-ն եիշաասակված է Aua(²¹A-wa) և Uruua(²²U-ru-wa) քաղաքների միջև²³։ Uruua (<Uru-ua) քաղաքը հետագա Որորն է Բդիի շրջանում, որի անվան հայկական նախաձևին ավելացված է խեթալուվիական -ua տեղումնականերա վերջածանցը²⁴։ Իսկ Aua-ն լինելու էր հետագա Ավշենը (Ավշենի, Ավշին), որը գտնվում էր Արևմտյան Եփրատի ծախս ափին, Կամախ քաղաքից 32 կմ հարավ-արևմուտք²⁵։ Ավշեն<*Ավաշեն (եմմա. Բագրատ<Բագարատ, Սրմանց<Սրամանց, վարպետ<վարպետ<վարդապետ, աշկերտ<աշակերտ և այլն), որտեղ *Ավա- արմատին ավելացված է հայերն շեն «ափսն, գյուղ» բառը։ Ավշենի և Որորնի միջև եիշաասակված Lawanda-ն կարող էր լինել միայն Խաղրերլի դաշարը։ Ժամանակին այս դաշար Պոլիքստը կոչում էր Καλωπεδιων²⁶<Καλω-πεδιός «Գեղեցիկ դաշա»²⁷։ Նույն այս դաշարը ընդգնդացի մասնագիր Միքայել Ասատիանտեսը կոչում է 'Ανθ(α ('Ανθ(αί, 'Ανθ(ας)²⁸։ Նրա եիմքում հայերեն *անդ* «անդաստան, ագարակ, արու, արատարյ»²⁹ բառն է՝ արևմտահայ բարբառներին բնորոշ *դ>թ* ենչյունափոխությամբ։ Անդ/հանդ բառը հայերենի ենդեկրոպական միջուկին պատկանող բառերից է։ Հավանաբար նույն ծագումն ունի նաև Մուրսիի I-ի եիշաասակված Lawanda (*Lau-anda) անդանվան երկրորդ բաղադրիչը։ Բայց եմմա. նաև հայկական այնպիսի տեղանունների երկրորդ բաղադրիչները, ինչպիսիք են *Եռանդ-ը*, *Հարանդ-ը*, *Մարանդ-ը*, *Վանանդ-ը*, *Վարանդա-ն*։ Ի դեպ, րացառված չէ, որ անդանվանակերտ վերջածանցների վերածված սրանց -*անդ* բաղադրիչները գոնե իրենց մի մասով նույն ծագումն ունենան, ինչ *անդ* // *հանդ* բառը։ Խաղրերլի դաշաի հնագույն Lawanda (Lau-anda) անվան առաջին բաղադրիչը, ըստ այսմ, կարող է նույնական լինել հայերեն *լաւ* «լավ, աղեկ», «շահավետ, օգտակար» բառի հետ, որի ազգակիցներն են համարվում եուն. λαις «լաւ, շա-

⁹ KUB, XXXI, 64, II, առդ 30-38:

¹⁰ B. X a 4 a t p 9 8, նշվ. աշխ., էջ 97:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 94 - 96:

¹² U. Ե p 6 մ j ա ն, նշվ. աշխ., էջ 54:

¹³ KUB, XXXIV, 43, I, առդ 5:

¹⁴ B. X a 4 a t p 9 8, նշվ. աշխ., էջ 124:

¹⁵ Թ. Հ ա ս ո թ յ ա ն, Ս. Մ ե լ ի թ - Բ ա խ շ լ ա ն, Հ. Բ ա թ ս ե ղ յ ա ն, Հայաստանի և հարակից շրջանների անդանունների բառարան, (այսուհետև՝ Տեղ.բառ.) հ. I, Եր., 1986, էջ 367:

¹⁶ Հմմտ. ե.-հ. au- «գիշերել», որից հայերեն *օթեան<աղեան* և այլն (Հ. Սահակյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. IV, Եր., 1979, էջ 609 - 610):

¹⁷ Polib., VIII, 25, (Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, Եր., 1944, էջ 108, 112; Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 43):

¹⁸ U. Ե p 6 մ j ա ն, նշվ. աշխ., էջ 43, Կոստանդին Ծիրանածին, Օսար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Բյուզանդական աղբյուրներ, Բ, Թարգմանությունը ընդգրից, առաջարկն և ծանոթագրություններ Հ. Բաթթիկյանի, Եր., 1970, «Fines orientales imperii Byzantini C, Annus 960» քարտեզը:

¹⁹ Հ. Ա ժ ա ռ յ ա ն, նշվ. աշխ., հ. I, Եր., 1971, էջ 186; Գ. Ջահուկյան, Հայերենը և ենդեկրոպական հին լեզուները, Եր., 1970, էջ 17:

հավետ», Լաֆօն «ավելի լավ», լիավ, labas «լավ» (կասկածով) բառերը²⁰: Ուրեմն, Lauanda-ն ուղղակի նշանակում է «լավ եանդ» // «Գեղեցիկ դաշտ» // եուն. Καλω-πεδία:

Խարբերելի դաշտից Հայկական լեռնաշխուրհի խորքերը կարելի էր քափանցել Արածանիի հոսանքն ի վեր: Հենց այդպես է, մեր կուրծիքով, վարվել Մուրսիլի I-ը: Նրա եհշաաակած հաջորդ տեղանունը ^{kur}Taksana (^{kur}Tak-ša-an-na) երկրանունն է: Այն կազմված է -ana տեղանվանակերպ մասնիկով (Լամա. *Դերջան, Երեւան, Սեւան* և այլն)՝ Taks-արմատականից: Վերջինս մույնակում է հ.-հ. *tek- արմատից սերած *teks- նախածին հեա, որից են մաև խեթ. takš- / takkes- «անել, միացնել», «կազմել, շինել», «պարաստել», եին ենդկ. táksati «անում է, հմառեն շինում է», táksā «հյուսում» բառերը²¹: Նույն արմատն են պորտուգալում մաև եուն. *տեչո* «արեեսա», «արվեսա», *տեկտոն* «հյուսում» և եայերոն *թերել* «կռնով կռկել, շինել, սրել», «ծեծել, կռանել, ծռել» հարկավոր ձևը աալա համար» բառերը²²:

Հայերեն այս արմատն է ընկած Քսենոփոնի եհշաաակած Յփքից // *Թեքտ* լեռնանվան եիմքում, որի «արեեսաագործական-մեաադագործական» սաուգաբանության առթիվ մախ ուշագրավ է Քսենոփոնի եեաեյալ վպայությունը. «(Սոսիոնյկների) երկրի միջով, ինչպես թշնամական, այնպես էլ բարեկամական, եելլենեթն անցան ութ կայան և հասան խալուքների (Χάλυβες, Χάλυβος, Χάλυψ): Սըանք իտքրաթիվ էին և եպատակվում էին մոսիոնյկներից. մըանց մեծագույն մասի ապրուսաի աղքատը երկաթագործությունն էր»²³: Սըանք Պարխարյան լեռնաշխարհի հյուսիսային լսնջերին բնակված ցեղեր էին: Նույն լեռնաշխարհի հարավային լսնջերին էին թմակվում Պիմի-նսի եհշաաակած պոմեմոխալիքները (arnienochalybes < arnen - o - chalyb-es)²⁴: Սըանց ամունները բացաաաալա կասի մեջ են եունարեն Χάλυβος // Χάλυψ «սրղ-սլաա» բառի եեա²⁵: Պատաեակում չէ, որ Էսքիսը (մ.թ.ա. 525-456թթ.) խալուքներին որակում է եւծորո-տեկտոն (εὐδωρο-τέκτονος) «եմուա երկաթագործ» բառով²⁶: *Թեքտ* անունը կրած լեռան մման արեեսաի և եատկապես մեաադամշակման աարրեր ճյուղերի տեղերում գոյությանը պեաք է բացաաաել Հայկական լեռնաշխարհի աարրեր շրջաններում *Թերման* // *Թարման* անվամբ տեղանունների գալությունը²⁷: Այս անսանկյունից ուշագրով է Փավատոս Բուգանդի այն վկայությունը, որը վերաթերում է Հակոբ Մծբնացու (և մրա մերձավորների) Հայասաան ժամանմանը: Նս. «գալը եասաներ ի լեռոն Երկաթուռուաացն եւ Կապարաեաաացն, եւ որ ընդ մմայն էին, ընդ Ըոըշաունիա»²⁸:

Մուրսիլի I-ի եհշաաակած ^{kur}Taksana երկիրը եամապաաաախանում է եետազա Մեծ Հայքի Բալաեովիտ // Արշամշաա և Պաղնատուն գավառներին: XIX դարում ևս սրանք եալանի էին իրենց եայ հմուտ արեեսաավորներով, մանավանդ՝ մեաադագործներով: ²⁹Պաաաեական չէ, որ «Մոքոս» վիդերգի կեմառոմական դեմքը՝ շինարար վաղղեա Մոքոսը պաղինցի/րաղինցի է (Պաղինը գանվում էր Պաղնատուն գավառում)³⁰: Նախ և ուաջ եհշարժան է *Մոքոս* անվանը Հովսեփ Դանիկյանի տված

²⁰ Հ. Ա ճ ա ղ ա ն, *նշվ. աշխ., հ II, Եր., 1973, էջ 268; Գ. Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 21, ծան. 43:*

²¹ Т. Г а м к р е л и д з е, В. И в а н о в, *Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. I-II, Тбилиси, 1984, стр. 148, 706.*

²² Հ. Ա ճ ա ղ ա ն, *նշվ. աշխ., հ II, էջ 178; Ստ. Մախսալանց, Հայերեն բացաարական բառարան, հ II, Եր., 1944, էջ 102:*

²³ Xen., *Anab.* V, V, I, *Քսենոփոն, Անարասիս, Թարգմանությունը Սիմոն Կրկյաշարյանի, Եր., 1970, էջ 121:*

²⁴ Plin. *Nat. Hist.*, VI, 11, 1 (Հ. Մանանդյան, *Հին Հայաստանի և Անդրկովկասի մի քանի պորրլենների մասին, Եր., 1944, էջ 12*):

²⁵ Древнегреческо-русский словарь, т. II, М., 1958, стр. 1763.

²⁶ Նույն տեղում, էջ 1472:

²⁷ Տեղ. բառ., հ II, Եր., 1988, էջ 445-446; Գ. Սրվանձտյանց, *Երկեր, հ II, Եր., 1982, էջ 401:*

²⁸ Փ ա տ ա ս ա ի Բ ի լ ա ն դ ա ղ ա ղ ա պ ա մ ո թ ի ն Հայոց, Եր., 1987, Գ, Ժ:

²⁹ Գ. Սրվանձտյանց, *նշվ. աշխ., հ II, էջ 394, 406, 409:*

³⁰ Ս. Երեմյան, *նշվ. աշխ., էջ 76:*

բացատրությունը: Նա գրում է, «Մօքոս «մեծ» ըսել է, կ'ըսեն դարբինք եւ որմնադիրք եւս մեծ մութն մ'ունին գոր «մօքոս» չաքունն (չեքիճ) կը կսչեն»³¹: Ըսա վրայերգը, «Վարսայեա Սորոսն ու նրա եայ գործակիցները քաղաքներից բացի կառուցում են բերդեր, գյուղեր, եկեղեցիներ, բաղնիքներ, ավազաններ, շատրվաններ, եռաշաղթաբուններ, խաչքարեր, ջրաղացներ և հասարակական այլ կառույցներ: Այս կերպ Չարսանճագ և Տերսին գավառների ընդարձակ ատարածքը և նրա սահմանակից վայրերը դստնում են շինարարական վիթխարի երապարակ, որանդից լավում է շինարար մութնի ծայրը և կառուցման հոգեպարար եկքը»,- գրում է բանագետ Գր. Գրիգորյանը³²:

Խարբերդի դաշաից հյուսիս և հյուսիս-արևելք ընկած այս շրջանների հնագույն Taksana երկրի, տրեստագործության հետ ուղղակի կապ ունենալու մասին է խոսում նաև Հայաստանի դիցարանի ⁶U.Taksana (⁶U.tak-sa-an-na-as) դիցաբանությունը: Ինչպես ցույց է տալիս դիցանվում ⁶U բաղադրիչը, սա եղել է ամպրտալային բնույթի մի աստվածություն, իսկ դիցանվում Taksana բաղադրիչը ցույց է տալիս նրա կապը արհեստների՝ մասնավորապես մետաղամշակության հետ (հմմա. հայերեն մույնածագում *թեքել* բայի նախնական խմաստը): Համեմատական դիցաբանությունից հայտնի է նաև, որ ամպրտալային աստվածները սերտ կապի մեջ էին դարբնության հետ և անգամ կարող էին հանդես գալ դարբնի դերում³⁴:

Այս անսանկյունից ուշագրավ է հայաստանի U.Taksana աստվածության պաշտամունքի վտյրը Arhita (⁶Ar-hi-ta) անունը.³⁵ Arhit- անվան առաջին բաղադրիչը կարելի է կարդալ ինչպես *ար/ս, այնպես էլ *արհ- (սեպագործությունը այդ հնարավորությունը տալիս է): Կարծում ենք, որ երկրորդ դեպքում մենք գործ կունենանք հայերեն *արհեստ* բառի *արհ-* արմատի հետ: Այստեղ -*եստ*-ը վերջածանց է. հմմա. *գով-եսա*, *համ-եսա*, *ուա-եսա*, *պահ-եսա*³⁶: Եթե ճիշտ է Մխիթարյան հայրերի դիտողությունը եռյերեն *արհեստ* և լատիներեն *ars/artis* բառերի ազգաբաժանության վրաբերյալ³⁷, ապա բառին կարելի է վերագրել նաև ենդեվրոպական-հայկական ծագում, մանավանդ, որ նրանում առկա -*եստ* վերջածանցը ենդեվրոպական է³⁸, բայց իրանական չէ: Մեր վերոհիշյալ դիտողությունների և պատմությունների ճշմարտացիության դեպքում կարելի է եզրակացնել, որ հայաստանի U.Taksana աստվածությունը ներկայացրել է Մուրսիլի I-ի եիշատակած և Հայաստ-Ազգի ցեղամիության մեջ ընդգրկված Taksana (⁶U.Taksana) երկիրը, որը տարածված է եղել Արածանիի սառին հոսանքի ավազանում, Խարբերդի դաշաից արևելք:

Մուրսիլի I-ի արձանագրության մեջ եիշատակված հաջորդ անդանունը Hanisa-ն է (⁶Ha-an-sa-), որը անդադրվում է Taksana-ից արևելք (որովհետև արշավանքի ուղղությունը Արածանիի հոսանքն է վեր է), այսինքն՝ հետագու Հաշահանք գավառի տարածքում: Հաշահանք <*Հաշտ-հան-ք գավառանվան առաջին բաղադրիչը եամարվում է հայերենի իրանական ծագումով *յաշտ/հաշտ* բառի երրորդ ասարբերակը. Հաշտանք/Ի* Ցաշահանք³⁹: Ցաշտ/յաշտ նշանակում է «կուռքերին եղած գոն», որից՝

³¹ Հ. Մ ա ն ի կ ե ա ն, Հնութիւնք Ակնայ, Թիֆլիս, 1895, էջ 51:

³² Գր. Գ ր ի ց ո թ յ ա ն, Հայ ժողովրդական վիպերգերը և պատմական երգային բանահյուսությունը, Գիրք II, Միջնադար, Եր., 1981, էջ 250:

³³ KUB, XXVI, 39, IV, առդ 32:

³⁴ В. Иванов, Кузнец, Мифы народов мира, т. II, М., 1988, стр. 21-22.

³⁵ KUB, XXIV, 39, IV, առդ 32: Հայաստանի Արխիթա բնակավայրը Վ. Խաչատրյանը անդադրում է այժմյան Զոնից հյուսիս-արևելք (В. Хачатурян, նշվ. աշխ., էջ 110, 140), այսինքն՝ հնագու Մեծ Հայքի Պաղնատուն և Հաշահանք գավառներին հյուսիսից հարող Խորոհան (Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 55, 62, 76) գավառում:

³⁶ Հ. Մ ա ն յ ա ն, նշվ. աշխ., հ IV, Եր., 1979, էջ 672:

³⁷ Նոր Բաղդիրը հայկազնան լեզուի, հ. I, Եր., 1979, էջ 371: Ի դեպ, լատիներեն բառի եիմքում. հ. - հ. *ar- «կցել, միացնել, արվեստով եորինել» արմատն է, որից են ծագում նաև հայերեն առդ «ծև, կարգավորություն, սարք», առդնալ «տաշված, կոկիված», առդուած «հտոհնված», լառդառել «ուղղել, կանոնավորել, կարգավորել, շինել» բառերը (Հ. Մ ա ն յ ա ն, նշվ. աշխ., հ I, էջ 306):

³⁸ Հ. Մ ա ն յ ա ն, նշվ. աշխ., հ IV, էջ 672-673:

³⁹ Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 62:

յաշարար // աշարար «գոն մատուցանող» և այլն⁴⁰: Անվան այսպիսի ստուգաբանությունը ցույց է տալիս, որ Հաշանանք գավառը ժամանակին եղել է քրմապատկան աարածք և վաղ ժամանակներում կառավարվել է քուրմ-արքաների կալմեց: Կարծում ենք, որ այս նույն տեսանկյունից էլ կարելի է առուպարանել նրա առավել էին *Hamisa* անունը: Պարզ է, որ տեղանվան մեջ *-sa* բաղադրիչը այն նույն տեղանվանակերտ մասնիկն է, որն առկա է նաև խեթական արձանագրություններից եայտնի բազմաթիվ տեղանուններում՝ դասնց թվում և Հայկակուն լեռնաշխարհից եայտնիներում (հմմտ. *Haiaza*, *Tamietasa*, *Hatarsa*, *Ardusa* և այլն): Տեղանվան հատ- արմատը, մեր կարծիքով, առկա է նաև եայերեն եզգվագյուրա «*խամար-գիստուն*»⁴¹ բառում: Վերջինիս մեջ *-աղ-*ը հնդեվրոպական ծագումով վերջածանց է. հմմտ. *արդ-ար*, *երկ-ար*, *մոլ-ար* և այլն⁴²: Այս տեղանվան և *խամար* բառի *խամ-* արմատը պահպանված է նաև շրջանի եետագայի այնպիսի տեղանուններում, ինչպիսիք են *խամուկ-ը* և *խամուրշին-ը* (<խամուր-շին) Բիթլիսի մատանգի Գենջի դավառում⁴³: Ըստ երևութին, այս տեղումնունները ևս հնու-գույն *hausa* տեղանվան մնաց իրենց հիմքում անեն այն նույն արմատը, որն առկա է նաև *խամար* «գիստուն» բառում: Հաշանանք գավառի մասին ասվածները կարելի է վերագրել նաև նրա եարևան Տարոն գավառին, որը զբաղեցնում էր Հաշայանք գավառից արևելք, Արածանի շուրջ աարածված Մշո դաշարը իր շրջակայքով: Մեր կարծիքով, սա Մուկսիլի I-ի եիշաակած *Hasusa*-ն է (¹⁰⁰*Ha-as-su-wa-as*): Իսկ, որ վերջինս ևս եղել է քուրմ-արքաների կողմից կառավարված երկիր, վկայում են ինչպես Տարոնի անվանադիր Տարբանի և տեղի քրմական դառի եիմնադիրն եամալված Մեղուսի մասին ավանդազրույցներն ու նրանց անունների ստուգաբանությունները,⁴⁴ այնպես էլ *Hasusa* տեղանվան ստուգաբանությունը:

Ուշադրություն դարձնենք, որ Տարոնում էր գտնվում եամաեայկական հույակ ունեցած եեթանոսակուն սրբավայրեթից մեկը՝ Աշաիշաար. «*Յաշաից տեղիք* քագատ-թացն Հայոց Սեծաց, ի սմարս լերինն Քարքեայ, ի վերայ գեառյն Եվրաաայ, որ եանդեպ իայի մեծի լերինն Տալոսի, որ եւ անուանեալ ըսա յաճախաշաա պաշտաման աեղեացն՝ *Յաշաիշաա*»⁴⁵: Ն.Արմեցր իոխադարձ կապի մեջ էր դիտում Հաշանանք // **Յաշանանք* և *Աշաիշաա* // *Յաշաիշաա* տեղանունները⁴⁶:

Քրմերի գոյծունեության ոլորտին առնչվող և նրանց բնաթագրող տերմիններից է եղել *հաս-* // *հես-*ը. «Հասու-իմաստուն, կամ գիստուն», իսկ երկրորդ աարերակը պահպանված է «Հեսսայք- գործնակալը, կամ իմաստունք» բառում⁴⁷: Հաս-// *հես-* արմատի առաջին աարերակը նշանակել է նաև «պատասխան». հմմտ. «Հաս եւ *հակ-* լգաաախանի»⁴⁸, երբ կա նաև «Հակ- պաաախանի»⁴⁹: Ըստ երևութին *հաս-*ի այս

⁴⁰ Հ. Ա ճ ա յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, հ. III, եր., 1977, էջ 383:

⁴¹ Բառգիրք հայոց, *Քննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները*՝ Հ. Ամալյանի, եր., 1975, էջ 138:

⁴² Գ. Ջ ա հ ու յ ա ն, Հայոց լեզվի պատմություն. *Մախագրային ժամանակաշրջան (այսուհետև՝ ՀԼՊԺ)*, եր., 1987, էջ 234-235:

⁴³ Տեղ. բառ., հ. II, էջ 636-637:

⁴⁴ Մ ա վ ս ի ի խ ո բ ե ն ա ջ ո յ պաամութիւն Հայոց, եր., 1981, Ա, գ, Յովհան Մամիկոնեան, Պաամութիւն Տարոնոյ, եր., 1941, էջ 107-109 (անս Ս. Պետրոսյան, Լ. Պետրոսյան, Եսայակ բնակավայրերի համակարգը եին. Հայաստանում ե Ռոաիայում, ԳԱԱ ԸՀՀ կենտրոնի Գիտակալ աշխատություններ, II, Գյումրի, 1999, էջ 135-139; Ս. Պետրոսյան, Դասերը և եռադասության դրսերումները եին ու վաղ միջնադարյան Հայաստանում, Գյումրի, 2001, էջ 27-28):

⁴⁵ Ազաթանգեղայ պատմութիւն Հայոց, եր., 1983, ՃԺԴ, 809:

⁴⁶ Է. Ա ճ ո յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, էջ 30:

⁴⁷ Բառգիրք հայոց, էջ 181.184: Հեսսայք. <* *հես-*ու- ա- ը. որում երկրորդ բաղադրիչը *ա* արմատն է (որից *ուսանիլ*, *ուսումն* և այլն) երրորդը *-ալ* վերջածանցն է (հմմտ *աղք-ալ*, *մոռ-ալ*, *յոռ-ալ* և այլն):

⁴⁸ Բառգիրք հայոց, էջ 176, 180: Ըստ երևութին, սրանց հիմքում հնդեվրոպական այն նույն արմատի տարրերակներն են, որոնցից հն սերում ազգակից լեզուների հետևյալ բառերը. *հին պարս. ni-riš-* («գրված», բռն. *niškan* «գրում է», լատին *pingo* «նկարել, աեղնագործել», լիտվ. *pišti* «նկարել, գծագրել (ածուխով), գրել», ռուս. *писать* «գրել» և այլն: (Т. Гамк-релидзе, В. Иванов, *նշվ. աշխ.*, հ. I, էջ 110; М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, т. III, М., 1971, стр. 266):

վերջին նշանակությունը գալիս է քրմերի գործունեության այն ոլորտից, որը սերտ առնչություն ուներ հարցուկային գուշակության հետ: Հնագույն Տարոնի քրմերի գործունեությանը կարող է պայմանավորված լինել նաև Մեսրոպ Մաշտոցի ծննդավայրը *«ա-ցեկաց»* տնունը: Ըստ Կորյունի, նա էր «ի Տարոնական գաւառէն, ի Հացեկաց գաղջէ, որդի առն երանելոյ Վարդան կոչեցելոյ»⁵⁰: Հայոց գրերն ստեղծած սրբի ծննդավայրն հետագայում եայանի էր *Խաս գեղ* անունով⁵¹: Վերջինս մղում է այն ենթադրությանը, թե տեղանվան մախնակուն ձևը եղել է **Հասեկաց՝ Հացեկաց*-ի վերածված *ս-ց > ց-ց* տոնմանությամբ: Հնագույն **խաս* տերմինն էլ, մեր կարծիքով, ապիս է *խասուվա* տեղանվան բառնալին: *Խասուվա* < **has-sua*, որտեղ *-sua*-ն խեթալուվիական լեզուներին բնորոշ տղանվանակերտ վերջածանց է: Այսպիսով, *Hasusua* անդամունն ամբողջությամբ նշանակել է «խմաստունի տեղ, իմաստունի երկիր»:

Մուրադի I-ինի Տարեգրության մեջ *Hasusua*-ին անմիջապես հաջորդում է *Halara* տեղանունը (*Hal-la-ra-a-aš*), որն, այսպիսով գտնվելու էր *Hasusua*//Տարոնից արևելք: Կարծում ենք, որ խոսքը եհաագա Բզնունիք գավառի մասին է՝ Տարոնի և Վանա լճի արևմտյան ափի միջև: Տարոնից Վանա լճի արևմտյան ափ տանող բանուկ ճանապարհը եղել է Սուշ-Դասավան ճանապարհը, որով էլ Բզնունիք էին թափանցելու Մուրադի I-ինի գործերը: Խալսարայի և Բզնունիքի աարածքային համապատասխանության մասին կարող է վկայել դրանց անունների նույնիմաստ սառագաբանությունը: Ինչպես Իսուվայի (եհաագա Ծոփքը) «Սասածա պաշատմունքի կենարոն *Halara*-ի», այնպես էլ Տարոնի և Վանա լճի միջև գտնված *Halara*-ի անունների հիմքում ընկած է **խալ-// *խաղ-* արմատը, որն ունի է նաև *խալարակայք* «խալակ» և *խաղախ* «կաշի, մորթի» բառերում: Այս արմատն, ունկապված, ներկայացնում է *քաղ* «արու ալծ, նոխազ» բառի ենչյունական ասորերակը: Հմմտ. *խաղ/քաղ, խարել/քերել, ախազ/աքիս, ցախ/ցաք-աա* նույնարմատ գույգերը⁵²: Իսկ *Halara*-ի *-ar(a)*- ըստիպիչը ենդեվրապական ծագմամբ այն նույն վերջածանցն է, որն առկա է նաև *արդար, երկար* և այլն բառերում⁵⁴:

Հետագա Ծոփքի աարածքը բռնած խեթական արձանագրությունների Իսուվա երկրի ամալտայունին «Սասածա պաշատմունքի կենարոն *Halara*-ն, հավանաբար, գտնվել է այն վայրում, որտեղ ուշ ժամանակների *Խալի* կալված գյուղն էր՝ Արածանիի ձախակողմյան վաակներից մեկի ակունքների մոտ, Խարբերդ քաղաքից մոտ 17 կմ հարավ»⁵⁵: *Halara* անունով երկու բնակավայրերն էլ կրելու էին ամալտայունի բնույթի հիշյալ աստվածության համապատասխան մակերիքը: Ծոփք//Իսուվայի դեպքում դա եղել է **U*-ն, իսկ Բզնունիք//Խալարայի դեպքում լինելու էր հայասական լիցարանը գլխավորած **U.GUR*-ը, որովհետև այստեղ էր գտնվում սրբազան Գրգուռ լեռը: *Գրգուռ* էր կոչվում ոչ միայն այս լեռը, այլև հայոց հին առնարի 21-րդ օրը: Սրանց հետ համահունչ է ժողովրդական եպիտաֆիքներում *Գեղք քարա* կոչված առասպելաբանական կերպարի անունը⁵⁶: Սրանց բոլորի ենչյունարանական և իմաստարանական փոխադարձ կապը պայմանավորված է վաղնջական բնապաշտական ժամանակներից սկսած առասպելաբանական պատկերացումների ընդհանրությամբ (հմմտ. միև-

⁴⁹ Հմմտ. նաև «Ցասուկ- խորհուրդ սուրբ» (Բաղդիրը հայոց, էջ 225):

⁵⁰ Կորյուն, Վարդ Մաշտոցի, Բնագիրը, ձեռագրական այլ ընթերցվածներով, թարգմանությամբ, առաջարանով և ծանոթություններով ի ձեռն պրոֆ. դ-ր Մանուկ Արևիյանի, Եր., 1941, էջ 36:

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 107, ծան. 51: Մեկ ուրիշ կարծիքի համաձայն, դա եղել է հետագայում *Հացիկ, Խալիկ* անուններով հայանի գյուղը (Տեղ.բառ., հ. II, էջ 681):

⁵² KUB, VI, 45, II, տող 64:

⁵³ Г. Д ж а у к я н, Очерки по истории дописьменного периода армянского языка, Ер., 1967, стр. 306-307.

⁵⁴ Գ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն, ՀԼ ՊԵՇ, էջ 234-235: *Halara* անդամունն ունի իր դիցանվանական զուգահեռը ի դիմա խեթական արձանագրություններում. հիշատակված *Halara* դիցանվան: Վերջինիս հիմքում կա *hal-* արմատն է (տես Գր. Կահանյան, Об урартском божестве Шедьту, «ՀՍՍՌ. ԳԱ անդեկագիր. հասարակական գիտություններ», 11-12, Եր., 1946, էջ 17):

⁵⁵ Տեղ. բառ., հ. II, էջ 623:

⁵⁶ Մ. Ա բ ե դ յ ա ն, Երկեր, հ. VII, Եր., 1975, էջ 78, ծան. 1:

МАРШРУТ ВОСТОЧНОГО ПОХОДА МУРСИЛИ I

Резюме

С.Петросян

В востоковедческой и арменоведческой литературе до сих пор не уточнен маршрут проникновения армии хеттского царя Мурсили I (1620-1590 гг. до.н.э) в Армянское нагорье. Исходя из данных летописи Мурсили I, мы пытаемся доказать, что хеттская армия из Малой Азии проникла в юго-западные районы Армянского нагорья тем путем, который в последующие века вел из Малой Армении через южные районы Цопка (Армения IV) и Туруберана к Битлисскому проходу. Следовательно, упомянутые новопокоренные заевфратские города и страны (Лаванда, Таксана, Хамса, Хасува, Халара) надо локализовать вокруг этого пути.

Исходя из сопоставления и этимологии разновременных топонимических и других данных, можно утверждать, что индоевропейский, в частности индоевропейско-армянский, этнический элемент был доминирующим среди местного "хурритского" населения юго-западных районов Армянского нагорья XVII-XVI вв. до. н. э.